

М.В. Жуйкова,
доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови
Східноєвропейського національного
університету ім. Лесі Українки
м. Луцьк

СТАЛІ НАРОДНІ ПОРІВНЯННЯ В МОВНІЙ СВІДОМОСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ за результатами асоціативного експерименту

Дослідники у сфері лінгвокультурології, особливо в контрастивних студіях, які мають на меті виявлення специфіки мовних картин світу, часто використовують сталі народні порівняння як джерело інформації про ту, чи ту етнічну спільноту. Разом із тим порівняння можна розглядати як результат складних когнітивних процедур, таких як категоризація, виявлення і структурування ознак певних явищ дійсності, зіставлення ознак різних явищ, виявлення спільного і відмінного тощо. Особлива роль належить компаративним конструкціям як засобам виявлення стереотипізації, тобто процесу, при якому певному явищу дійсності в тій чи тій етнічній культурі приписується якась усталена ознака. Як зауважує О. Левченко, порівняння, вжиті в мовленні, «сигналізують мовцєві про те, що вводиться прототипне чи стереотипне уявлення, позначене на вербальному рівні словом-символом» [1, с. 11].

У славістиці існує багата традиція вивчення сталих порівнянь, які розглядаються в різних аспектах. Проте експериментальні дослідження, спрямовані на вивчення специфіки чи функціонування компаративних одиниць, дотепер ще нечисленні. Зокрема, білоруська дослідниця В. Маслова провела експеримент, мета якого полягала у виявленні стратегій вибору при порівнянні осіб у білоруській та російській мові [2, с. 151–176].

Наше експериментальне дослідження, проведене в 2017 р., має на меті виявити особливості трансляції сталих порівнянь у часі, що дозволить схарактеризувати міру їх збереженості у свідомості носіїв української мови.

За основу було взято «Словник стійких народних порівнянь» О. Юрченка та А. Івченка [5], оскільки в ньому зібрано українські народні компаративи, які є традиційними саме для української

культури, поширені у фольклорі, художніх текстах та усному мовленні, а тому можуть вважатися проявом народної стереотипізації певних явищ та об'єктів. Словник не містить індивідуально-авторських, художніх порівнянь.

Для проведення експерименту було обрано 20 слів-стимулів – якісних прикметників, що у прямих значеннях виступають як номінації властивостей людей, тварин, предметів чи явищ. Оскільки для нашого завдання було важливо отримати від опитуваних не будь-які асоціації, а власне порівняння з цими прикметниками, ми доповнили стимули сполучником *як* (*здоровий як, вірний як, п'яний як, с як, швидкий як, холодний як, білий як, гострий як, міцний як, потрібний як, круглий як, тихий як, лисий як, гіркий як, темний як, сивий як, багатий як, червоний як, далекий як, любий як*). Учасниками опитування стали сто осіб – носії української мови віком від 16 до 60 років, що проживають у Львівській та Волинській областях, як у містах, так і в селах. Опитаним було запропоновано доповнити вирази (атрибутив + *як*) лише одним іменником, який першим спадає на думку. Таким чином ми отримали 2000 реакцій-іменників, по сто для кожного слова-стимулу, які разом із прикметниками формують компаративи. Як і очікувалось, лише частина з них збігається з традиційними сталими виразами, зафіксованими в словниках. Ми свідомо обрали для опитування такі прикметники, що, за даними вказаного словника, входять до складу численних порівняльних зворотів (*як здоровий, хитрий, білий, червоний, гострий, потрібний*), так і слова, що не формують значної кількості сталих компаритивів (*як любий, лисий, далекий*).

Одним із результатів опрацювання отриманих в експерименті даних стали асоціативні поля, які здебільшого мають характерну польову структуру з вираженим центром і периферійними зонами. У центрі поля ми розташовуємо ті слова-реакції, які найчастіше трапляються серед відповідей респондентів. Кількісні підрахунки показали, що при виділенні центральної зони неможливо спиратися на якийсь один чітко визначений показник, оскільки найчастіша реакція в різних полях мала різну міру повторюваності. Так, ми зафіксували максимальну повторюваність найчастішої реакції у 71 % (для компаратива *білий як сніг*) і мінімальну повторюваність – у 14 % – для комбінації *швидкий як гепард*. Тому нам довелося умовно прийняти для ядра поля частотність у 33 %; у тих випадках, коли цей відсоток виявився меншим, ядро поля не виділялося. На основі цього критерію без ядерної зони було побудовано поля восьми стимулів, а саме *багатий як, далекий*

як, круглий як, любий як, лисий як, тихий як, червоний як, швидкий як. Наведімо для порівняння ті реакції, які повторювалися в цих полях найчастіше: *круглий як м'яч* (31 %), *червоний як буряк* (29 %), *тихий як ніч* (27 %), *багатий як земля* (24 %), *лисий як коліно* (24 %), *любий як мама* (19 %), *далекий як Америка* (16 %), *швидкий як гепард* (14 %). Серед цих найчисельніших реакцій є як традиційні для української мовленнєвої стихії, усталені компаративи (*червоний як буряк, багатий як земля, лисий як коліно*), так і сучасні, що не фіксуються словниками порівнянь (*далекий як Америка, швидкий як гепард*).

На периферії кожного з отриманих полів розташовуються іменники, частотність згадування яких суттєво менша. Так, периферія поля стимулу *холодний як* включає такі одиниці: *сніг 11, зима 4, мороз, айсберг 3; змія, сніжинка, зброя, Снігова королева, осінній вітер, серце, ніч, жаба 1*. Певна частина периферійних слів-реакцій насправді не утворює компаративів з прикметником-стимулом (**холодний як зброя, *холодний як вітер, *холодний як мороз*), однак, часто обидва слова без порівняльного сполучника між ними формують правильні синтагми (*холодна зброя, холодний вітер, холодне серце*). В усіх полях виявлено одиничні індивідуальні реакції, які можуть взагалі не бути пов'язані змістовими зв'язками зі словом-стимулом (наприклад, *хитрий як колобок, як муха; п'яний як гітара, як береза, як осел; лисий як дзеркало, як тато, як карась; червоний як пальто* тощо).

Основна мета нашого дослідження полягала в тому, щоби виявити міру збереженості того чи того порівняння у свідомості сучасних носіїв української мови. Очевидно, що не всі компаративи, вибрані з фольклорних текстів чи художніх творів зараз знайомі носіям мови, входять в активний мовленнєвий фонд і можуть вважатися узуальними. На збереженості компаративів позначаються чинники як лінгвальної, так і екстралінгвальної природи. Останні можуть стосуватися матеріальної і духовної культури, зокрема, змін у світогляді.

Як показує аналіз порівнянь, що вміщено у словнику О. Юрченка та А. Івченка, в ньому є чимало виразів, які з різних причин вийшли з ужитку (*сивий як молоко; тихий як глибока вода; хитрий як Панасова гуска; п'яний як квач, здоровий як ногоайська кобила; здоровий як горохова копиця* тощо). Значна частина зафіксованих у цьому словнику порівнянь вже не відтворюється сучасними носіями мови з пам'яті, а часто взагалі їм невідома. Кількість збігів тих реалій, що виступають основою для порівняння в традиційних компаративах і в нашому експерименті, загалом виявилась незначною. Для прикладу

розгляньмо сталі порівняння з прикметником *круглий*. Автори словника подали лише три компаративи: *круглий як галушка, як яблучко, як ковбичка* (останнє порівняння описує товсту і невисоку людину).

У нашому експерименті на стимул *круглий як* було отримано лише одне з цих трьох слів, а саме лексема *яблуко*; решта 19 зафіксованих реакцій називають предмети, які справді мають круглу форму і тому можуть ставати основою для порівняння (*сонце, колобок, м'яч, яйце, колесо, око, обруч, таблетка, апельсин, тарілка, копійка, планета, місяць* тощо). Іменник *яблуко* з'явився у відповідях респондентів лише один раз, а реакції *галушка* взагалі не було засвідчено. Слово *ковбичка*, яке, очевидно, і в XIX ст. не було розповсюджене на всій українській етнічній території, вже давно вийшло з ужитку, хоча й фіксується у формі *ковбиця* в академічному «Словнику української мови» [4, с. 203], куди було перенесене зі словника за редакцією Б. Грінченка. *Ковбиця*, згідно зі словниками, вживалося у двох значеннях: 'піч, передній отвір печі' та 'колода, на якій рубають дрова' [3, с. 261]. Можна припускати, що основою для давнього порівняння стала реалія, з якою співвідноситься друге значення цього слова (адже саме колода в зрізі круга, нагадує циліндр, її можна котити по землі). Якщо певна реалія перестає бути суспільно актуальною, вона не може довгий час виконувати роль еталона якоїсь ознаки. Отже, порівняння *круглий як ковбичка* було приречене на забуття. Таким чином, із трьох давніх виразів у нашому експерименті засвідчено збереження лише одного, однак, реакція *яблуко* знаходиться не в центрі поля, а на далекій периферії, оскільки це реакція одинична.

Визначення міри збереженості в часі того чи того порівняння наштовхується на певні труднощі. Якщо зараз є можливість повести асоціативний експеримент із носіями мови й отримати розподіл слів-реакцій за частотністю, то словники, де зібрано традиційні порівняння, не подають жодної інформації про міру їхньої поширеності, хіба що в деяких випадках фіксується територіальна прив'язка. Для розв'язання поставленого завдання ми розробили власну методику підрахунків, що дозволяє оцінити міру збереженості компаративів із певним опорним словом, яке називає ту чи ту ознаку.

Ця методика спирається, по-перше, на виявлення збігів серед іменників, що називають носіїв певної ознаки у словнику О. Юрченка та А. Івченка й в отриманих нами експериментальних даних. За вихідну основу бралися дані цього словника. По-друге, була врахована «вага» кожного з таких іменників у структурі побудованого

асоціативного поля. Обидва показники після певних маніпуляцій дали нам умовний індекс збереженості для групи компаративів, яка будується навколо атрибутивної ознаки, вираженої прикметником.

Покажемо цю методичку підрахунків на трьох прикладах.

1. Висока міра збереженості – *атрибутив лисий*. У словнику О. Юрченка та А. Івченка подано тільки 3 сталих порівняння (*лисий як макогін, як бубон, як коліно*). Всі ці іменники трапилися й у відповідях мовців у експерименті, отже, всі порівняння знайомі носіям мови. Тому ми беремо для розрахунків коефіцієнт 1. Сумарна частотність лексем *макогін, бубон, коліно* в асоціативному полі становить 43 % (тобто разом це 43 відповіді зі ста отриманих). Множенням коефіцієнта на частотність отримуємо індекс збереженості порівнянь з атрибутивом *лисий* – 43.

2. Низька міра збереженості – *атрибутив круглий*. У словнику О. Юрченка та А. Івченка є тільки 3 сталих порівняння з цим словом, а експеримент виявив лише одне з них (*круглий як яблуко*). Тому ми беремо для слова-стимулу *круглий* коефіцієнт 1/3. Реакція *яблуко* має частотність 1 %, отже, множення коефіцієнта на частотність у цьому випадку дає індекс збереженості 0,33. Такий низький коефіцієнт зумовлено тим, що стале порівняння *круглий як яблуко* відтворила лише одна особа зі ста.

3. Середня міра збереженості – *атрибутив білий*. Словник фіксує 18 сталих порівнянь, із них в експерименті отримано лише 4 (*білий як сніг, сметана, молоко, смерть*). Взагалі не згадані такі іменники, як: *крейда, лунь, папір, полотно, іній, пух* та ін., що входять у традиційні компаративні звороти з прикметником *білий*. Натомість в асоціативному полі з'явилися реакції: *стіна, ванно, день, хмари, наречена, будинок, весільне плаття*. Для слова-стимулу *білий* ми беремо коефіцієнт 4/18. Реакції: *сніг, сметана, молоко, смерть* сумарно становлять 78 % відповідей. Множення частотності на коефіцієнт дає індекс збереженості групи 17. Індекс у цьому випадку міг би бути вищим, якби мовці назвали ще декілька слів, що входять у традиційні народні порівняння з прикметником *білий*.

Після проведених підрахунків ми отримали такі максимальні індекси збереженості сталих народних порівнянь у межах атрибутивних груп: *холодний як* – 72, *гіркий як* – 57, *лисий як* – 43, *гострий як* – 38, *темний як* – 34,5. Чотири з цих п'яти асоціативних полів мають чітко виражене ядро (*холодний – лід* 70 %; *темний – ніч* 69 %; *гострий – ніж* 66 %; *гіркий – полин* 55 %). Мінімальні індекси збереженості сталих порівнянь в атрибутивних групах виявлено для

таких ознак: *тихий* – 5, *багатий як*, *сивий як* – по 4, *швидкий як* – 3, *далекий як*, *міцний як* – по 2, *круглий як* – 0,33, *потрібний як* – 0,05, *любий як* – 0.

Якщо взяти до уваги абсолютний показник частотності, який отримала певна лексема-реакція в асоціативному полі, можна виявити найкраще збережені компаративні вирази. Найбільш стійкими виявилися порівняння *холодний як лід*, *гострий як ніж*, *білий як сніг*, *хитрий як лис (лисиця)*, *здоровий як бик (віл)*, оскільки відповідні іменники домінують у побудованих на основі експерименту асоціативних полях.

Таким чином, скерований асоціативний експеримент, що має на меті відтворення порівнянь, дає важливу інформацію для розв'язання різних завдань. У нашому дослідженні, по-перше, чітко виявилось явище стереотипізації певних ознак, яке має масовий, універсальний характер і служить для формування типових для певної культури уявлень про світ. По-друге, на основі експерименту ми схарактеризували міру збереженості сталих порівнянь як у межах атрибутивних груп, так і на рівні окремих компаративів. Загалом опрацювання отриманих результатів дозволяє дійти висновку, що в сучасному українському мовному просторі, принаймні на теренах Західної України, значною мірою збережена традиційна для української свідомості стереотипізація ознак, виражених якісними прикметниками. Це свідчить про неперервну тяглість культурної практики, її стійкість до зовнішніх впливів та руйнації, успішну трансляцію національної ментальності в часі, попри всі страждання і біди, що випали на долю української нації в ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко О.П. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. – Львів: Львівська політехніка, 2011. – 748 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
3. Словарь української мови / Б. Грінченко. В 4 т. – К., 1908–1909.
4. Словник української мови. В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
5. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. Харків: Основа, 1993. – 176 с.